

16/2011

NOTAT

Amund Pedersen

MATOPPRØR ELLER MAKTOPPGJØR?

En nærstudie av kornoppløpet i Arendal 1813

Forfattar	Amund Pedersen
Ansvarleg utgjevar	Høgskulen i Volda
ISSN	1891-5973
Sats	Forfattar
Distribusjon	http://www.hivolda.no/notat

Notatet er ein del av prosjektet «Kulturperspektiv på møte mellom embetsmenn og bønder», eit strategisk høgskuleprosjekt frå Høgskulen i Volda, Historisk institutt og Institutt for religion, livssyn og kristendom.

© Forfattar/Høgskulen i Volda

Føresegnene i åndsverklova gjeld for materialet i denne publikasjonen. Materialet er publisert for at du skal kunne lese det på skjermen eller framstille eksemplar til privat bruk. Utan særskild avtale med forfattar/Høgskulen i Volda er all anna eksemplarframstilling og tilgjengeleggjering berre tillate så langt det har heimel i lov eller avtale med Kopinor, interesseorgan for rettshavarar til åndsverk.

Om notatserien

Ulike slag publikasjonar av mindre omfang, t.d. forprosjektnotat, papers, artikkelutkast o.a. Eit hovudføre mål med serien er å stimulere til publisering og fagleg debatt i miljøet. Kvar forfattar er ansvarleg for sitt arbeid, og dekan skal vere orientert om utgjevinga på førehand. Manus må vere gjennomarbeidd med omsyn til språk og struktur.

Innledning

På forsommeren 1813 braste bønder og allmue sammen med borgere og embetsmenn i Arendals gater.¹ Borgerne måtte forskanse seg i byens rådhus, mens allmuen “raste med vildskab” utenfor. Situasjonen var så spent at byfogden ikke så andre løsninger enn å tilkalle soldatene som var stasjonert ved byens batteri for å spre mengden. Fem bønder ble anholdt. Rettsaken som fulgte ble lang og vond og etterlot seg et omfattende kildemateriale, som også er et vitnesbyrd om forholdet mellom samfunnsgruppene i og rundt Arendal i tiden rundt oppløpet.

Kornoppløpet i Arendal i 1813 har etterhvert blitt en myteomspunnet fortelling i byens historie. Det var i mange år grunnlaget for et lokalt spel og det har ofte blitt satt i sammenheng med den mer kjente Lofthusreisinga som foregikk i distriktet omkring 25 år tidligere. Oppløpet utspant seg i en tid da folket gikk gjennom harde prøvelser på tampen av Napoleonskrigene. Finanskrise i helstaten og handelsblokade av Skagerak kombinert med en rekke uår som innledet det 19. århundret, har ikke minst bidratt til mytifiseringen av oppløpet.

Den tradisjonelle oppfatningen av hendelsesforløpet har vært basert på borgerkilder, og i særdeleshet på borger Morten Kallevig sitt vitnesbyrd.² Derfor er også mange av gjenfortellingene preget av de spontane voldshandlingene og frykten borgerne følte mens oppløpet pågikk. Historikere som har befattet seg med oppløpet har fokusert på at det skjedde som utslag av nøden og matmangelen som fulgte etter uåret 1812, og har kalt handlingene “kun spontane aksjoner for å skaffe mat”,³ mens det i lokallitteraturen rundt Arendal har vært vanlig å forstå oppløpet som en del av en større konflikt som pågikk mellom borgerne i byen og bøndene i området.⁴ En tredje forklaringsmodell tar opp i seg at situasjonen også var prekær over hele landet og forsøker derfor å plassere oppløpet i nasjonale rammer og sidestille det med andre aksjoner våren 1813.⁵ Innvendingene mot lokale forklaringer til tross, det rike kildematerialet etter hendelsene gjør det interessant å se på hvilke mekanismer og lokale forutsetninger som trådte fram under nettopp dette oppløpet. Jeg mener det kan være grunn til å lytte til endel av betraktningene som finnes i lokallitteraturen.

¹ Artikkelen samt kildegrunnlaget er basert på Amund Pedersen *Kornoppløpet i Arendal 1813. Deltagere, organisering og legitimering*. Masteroppgave, Universitet i Oslo 2011.

² Eksempel på dette er: Roar Tank Arendal under enevældet 1660–1814 i Fredrik Scheel (red.), *Arendal fra fortid til nutid* Gyldendalske forlag, Kristiania 1923, s. 386.

³ Gustav Sætra, Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift* 77, 1998, s. 312.

⁴ Tank 1923, s. 386.

⁵ Knut Mykland, Kampen om Norge, *Norges historie* bind 9, Cappelen, Oslo 1978, s. 244.

Denne artikkelen vil derfor, i tillegg til å tegne et grunnriss av hendelsene, se på om bøndenes handlingsmønstre og reaksjoner under oppløpet kunne skyldes flere årsaker enn den akutte og vonde sult. Kan oppløpet forklares med bakgrunn i den politiske kulturen lokalt? Artikkelen vil se på forholdet og dynamikken mellom samfunnsgruppene i Arendal under oppløpet og i lignende settinger i årene før. Oppløpet i 1813 var nemlig ikke første gang bøndene hadde gått til aksjon for å drive sine krav igjennom.

Men først skal vi ta en titt på hendelsene som utspant seg i Arendal under oppløpet.

Hungersnød og uroligheter

“Samlingen af Almuen var følgen af en almindelig og længe prøvet korntrang” står det å lese i overkriminalrettens dom fra 1817.⁶ Uåret 1812 og den påfølgende hungersnøden året etter var velkjent også i embetsmannskretser. I de lokale avisene på Agder våren 1813 ble det diskutert oppskrifter på lav (islandsk mose) og andre næringssubstitutter allmuen kunne benytte for å komme gjennom den akutte krisa.⁷ Embetsmennene manet også til måtehold i egne rekker og stattholderskapet gikk ut med oppfordring til borgerne i byene om at ”Tarvelighed er een af de første Borgerpligte”, og at de måtte huske at av ”hver Mundfuld Du nyder mere end Du og Dine behøve, berøves din lidende Medborger!”⁸ Dyrtid og inflasjon kombinert med engelsk blokade av kornforsyninger fra Danmark forsterket konsekvensene av den elendige kornhøsten og i vårkrisa 1813 ble situasjonen prekær. I et brev som presten i Lesja, Peder Alstrup Jordhøg, skrev til provideringskommisjonen i Christiania kan man lese at kornet hadde fått “betydeligt Skade, saa at hvis der ikke fra andre Stæder kan føres Korn her saa troer jeg ikke andet end at et betydeligt antal af dette Folk maae døe af hunger”. Og han gav videre ord til stemningen som rådet i landet høsten og vinteren 1812-1813; “Der er stor Sorrhig og Bedrøvelse blant Folket. Jammeren er ubeskrivelig.”⁹

Også i Arendal så situasjonen mørk ut, og i slutten av juni 1813 var det tomt for korn hos kjøpmennene. Bønder, husmenn og annen allmue fra områdene rundt byen hadde reist i opptil flere dager med håp om å få tak i korn til seg og sine. De henvendte seg nå til byfogden for å kreve å få utdelt korn fra det kongelige kornmagasin som egentlig var forbeholdt de militære. Under et hastemøte den 30. juni falt byens borgere og byfogden ned på at kravet måtte etterkommes selv uten de nødvendige godkjenninger fra Stattholderen. “Uddeling af Magasinet er det eneste Rednings Middel for flere tusinde familier i området” var

⁶ Dommen. Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

⁷ *Christianssands Adressekontoirs efterretninger* nr. 52, 30. juni 1813.

⁸ *Christianssands Adressekontoirs efterretninger* nr. 50, 23. juni 1813.

⁹ Brev fra Lesja Præstegjeld nov. 1812, Innrapportering om høstens utfall (Rentekammeret inntil 1814. Realistisk ordnet avdeling, RA).

konklusjonen. Borgerne hørte allmuen “storme udenfor med vildskab”,¹⁰ og så ikke andre løsninger enn å forestå en kontrollert utdeling.

Utdelingen skulle foregå fra byens nye teaterbygning, komediehuset, og da utdelingen kom i gang, roet gemyttene seg. Det gikk imidlertid tidlig opp for borgerne at det ikke var nok korn til å gi alle de sultende like store porsjoner som de ba om. Bøndene hentet derfor byfogden, og i samråd med borgerne som organiserte utdelingen besluttet han å gi de som var kommet helt fra Åmli 2,5 notting¹¹ korn pr. person i familien, mens de som bodde nærmest byen kun skulle få 1 notting. Beslutningen skapte en liten dispuitt blant borgerne og en indignert Anders Dedekam, som selv hadde bidratt med forsyninger til utdelingen, utbasunerte overfor Kaptein Kuur at “den er villig til at love, den som mindste haar”.¹² Da Frolands allmue neste dag skulle få utdelt sin skjerv, oppdaget folkemengden skjevfordelingen og ble mektig provosert. Under taktfaste rop om at alle skulle ha like store porsjoner brøt urolighetene løs. Voldsutøvelsen gikk spesielt utover brødrene Dedekam som ble “slaet, stødt, spendt og træd på”,¹³ mens stadshauptmannen Leth “fik ei anden Skade end at hans kiole blev iturevet”.¹⁴ Borgerne søkte dekning, og de som nådde fram forskanset seg hos byfogden, som hadde latt alarmtrommene lyde. Disse trommene signaliserte til byens styrker at man måtte ikle seg sine uniformer og komme byen til unnsetning. ”Nå skal Fanden tage ved dere, som har ladet Allarmtrommerne gaae!”, ble hørt blant folkemengden.¹⁵ Men da soldatene ankom, hadde allmuen selv i stor grad avblåst voldshandlingene. De militære klarte fort å spre og uskadeliggjøre folkemengden i fellesskap med borgerkompaniet. Fem mann ble anholdt og senere ført til festningen på Odderøya i Kristiansand.

Kommisjon og dom

Etter at rapportene om oppløpet nådde Stattholderskapet i Kristiania nedsatte Kristian Fredrik den 21. august 1813 en kommisjon ”angaaende at undersøge og paakiende den framfærd, som nogle Almuesmænd skulle have tilladt seg ved et Opløb i Arendal”.¹⁶ Kommisjonen fungerte som arbeidsorgan for myndighetene og fikk i oppgave både å etterforske og å dømme i saken. Kommisjonsinstituttet ble ofte brukt for å gjennomføre slike rettsprosesser, og hadde slik en politisk funksjon i å kommunisere eneveldets politikk.¹⁷ I Arendal, som hadde liten militær tilstedeværelse, var det viktig at embetsverkets sanksjonsapparat og

¹⁰ Nicolay Jægers forklaring (9). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹¹ 1 notting er ca. 4 liter.

¹² Ole Rosefs forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

¹³ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁴ Aktors prosedyre 7. juni 1815, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁵ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23–24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

¹⁶ Christian Fredriks ordre om nedsettelse av undersøkelseskommisjon (Lokalia boks 53, AAA).

¹⁷ Gudmund Sandvik, *Dømande kommisjonar i Norge. Ein rettshistorisk studie*. Institutt for privatrett, Oslo 1974, s. 69.

politikk ble effektivt og virksomt kommunisert. Slike ad hoc-kommisjoner hadde også blitt nedsatt for å undersøke og dømme etter Strilekrigen i 1765 og Lofthusreisinga i 1786-87.¹⁸ Kommisjonen som ble utnevnt i arendalsaken bestod av stiftsoverrettsassessor Lange og stiftssekretær Kiersgaard, og disse herrene tok fatt på arbeidet 14. september 1813. Sekretær Kiersgaard kjenner man ikke så mye til, men assessor Lange var en respektert embetsmann i Kristiansand som representerte byen ved det første overordentlige stortinget okt.-nov. 1814 og han ble i 1816 ansatt som første professor i lovkyndighet ved Universitetet i Oslo.¹⁹ Kommisjonen fikk tilholdssted i stiftshovedstaden Kristiansand, mens vitneavhørene av de impliserte bøndene fra Østre Råbyggelaget og Nedenes ble holdt av de respektive sorenskriverne. I forkant av kommisjonsnedsettelsen hadde det allerede den 23. og 24. juli 1813 vært avholdt et forhør av byens embetsmenn og borgere.

I januar 1815 kom dommen over bøndene. Kommisjonen besluttet å dømme Even Bæraas til seks måneder tukthusarbeid, Aslak Bæraas til fire måneder og Gregers Rejersen Omdahl til to. Ole Olsen Sparrisaas og Christian Pedersen Tofslund slapp fri for tiltale, men alle fem ble dømt til å betale saksomkostninger. Det fantes ingen beviser for at Aslak Olsen Oland var skyldig og han ble helt frikjent. Bøndene ble i hovedsak dømt for ”tummultuariske udladelser og adfærd”, og for å ha forstyrret den offentlige ”rolighed”.²⁰

Vitneavhørene

I arbeidet hadde kommisjonen hatt to hovedfokusområder. Det ene var om sammenstimlingen på noen som helst måte var planlagt. Myndighetene ville vite om det i forkant hadde gått rundt budstikke eller om det hadde vært avholdt noen form for forsamling, og i så fall hvem som hadde stått i bresjen for dette. Det andre hovedfokuset var å avdekke hvem som stod for voldsutøvelsen. Spørsmålene som ble stilt bøndene var i stor grad farget av forhørene av borgerne og embetsmennene som ble opptatt rett i etterkant av oppløpet. Ett eksempel på spørsmålene som ble stilt er:

Blev de Mishandlede, spændt eller slaget i Hovedet og Ansigtet og træd under Fødder, samt slæbet i deres Blod langs Gaden eller Bryggen i Arendal?²¹

Slik fikk ikke bøndene i noen særlig grad mulighet til å komme med sine egne forklaringer, men ble heller bedt om å bekrefte eller avkrefte borgernes. Men det var til gjengjeld lite å hente hos bøndene. Omtrent alle bøndene i det materiale jeg har undersøkt svarte at de *helt*

¹⁸ Thomas Ewen Slettebø, *"først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade"*: *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*, Masteroppgave, Universitetet i Bergen 2007 s. 71.

¹⁹ Norsk biografisk Leksikon (www.snl.no/nbl_biografi/Lorentz_Lange. Lest: 15.02.2011).

²⁰ Kommisjonsdommen (Lokalia boks 52, AAA).

²¹ De femtini spørsmål stilt av Finne, nr. 57 (lokalia boks 54, AAA).

tilfeldig befant seg i Arendal den angjeldende dag for å se om det var noe korn å få tak i, og at de møtte der en mengde andre bønder. Enten støtte de på mengden ved komediehuset hvor rekvireringen av utdelingssedler skjedde, eller utenfor hos byfogd Niels Berg. De uttrykte seg også samstemmige om hvordan de forholdt seg før, under og etter oppløpet. De fleste bøndene fortalte noe i nærheten av ”at de var uskyldig kommen som Tilskuer iblant Mængden”²² og at de stod så langt bak at de verken hørte eller så noe til voldshandlingene som utspant seg.

At bøndene uttalte seg samstemmige i etterkant er ikke overraskende. Bøndene var vant til å manøvrere innenfor rettsvesenet og visste godt hvilke svar som var de riktige. I sin masteroppgave om rettsoppgjøret etter strilekrigen har Thomas Slettebø gitt flere eksempler på nettopp dette. Han viser også hvordan slike saker ofte kan kalles et innøvd spill hvor alle parter kjente sine roller.²³ Å spille dum eller uvitende var en velkjent strategi for å trenere saker og for å dølge informasjon for myndighetene, men denne taktikken ble ikke nødvendigvis sett på med ublide øyne av embetsmennene. Dette kunne være en beleilig mulighet for embetsmennene til å la være å sanksjonere uten å ”miste ansikt” verken oppover eller nedover i hierarkiet, og samtidig holde seg inne med bøndene lokalt. En annen vanlig strategi og legitimeringstaktikk fra bøndenes side var å påberope seg kongens støtte. Etter oppløpet i Arendal forklarte byfogd Berg at han hadde hørt allmuen ytre seg ”med deres sædvanlige Raaben, at Kongen ikke kan eller vil lade sine Folk sulte ihiel, saa længe han har Korn i Magasinet”.²⁴

Politisk kultur

Begrepet *politisk kultur* har blitt brukt for å forklare hvordan bøndene i før-demokratiske samfunn drev politikk og hvordan de påvirket makthaverne politisk både innenfor og utenom de offisielle kanalene og rammene av helstaten Danmark-Norge. Det er blitt pekt på at bøndene gjennom å ta i bruk de maktmidlene som var dem tilgjengelige, lovlige som ulovlige, skaffet seg et repertoar som ble en del av deres såkalte politiske kultur. Halvdan Koht er inne på en slik tankemåte allerede i verket ”Norsk bondereising” fra 1926, hvor han hevder at bøndenes stadige opposisjon og opprør mot myndighetene helt fra vikingtiden hadde gitt bøndene ”politiske” erfaringer og klargjort dem til å delta i den nasjonale politikken da sjansen bød seg utover på 1830-tallet.²⁵ Knut Dørum har i den senere tid vært mer opptatt av bøndenes hverdagsmotstand; Gjennom gå-sakte-aksjoner, sabotasje og boikotting drev bøndene skjult maktpåvirking og fremmet sine standpunkter i møte med

²² Sveinung Aanonsen Omdahls forklaring. Forhørene i Østre Råbyggelaget (Lokalia boks 54, AAA).

²³ Slettebø 2009.

²⁴ Byfogd Bergs rapport. Kommissjonsprotokollen (Lokalia boks 53, AAA).

²⁵ Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, Aschehoug, Oslo 1926.

makten. Dørum har brukt eksemplet om bøndene som leverte kull til Moss Jernverk. Bøndene drev en drakamp for å slippe å levere kull til verket, en virksomhet som var mye mindre lønnsom enn å drive trelasthandel. Bøndene utnyttet det rommet som lå mellom det som var ulovlig og det som ble sanksjonert. Leveransenekt ble for eksempel med få unntak sanksjonert.²⁶

Gjennom kampen til jernverksbøndene viser Knut Dørum hvordan bøndene drev interessepolitikk, mens Kohts undertone er verdipolitikken. I følge Koht handlet bøndenes kamp like mye om deres egen kulturelle og politiske rett til å være med å styre. Koht og Dørums forskjellige tyngdepunkt er muligens et utslag av deres egne samtidens syn på hva som er politikk, men Dørum nærmer seg Koht når han i boka *Demokratisk teori og historisk praksis* viser hvordan bøndene gradvis tilnærmet seg og ble innrømmet makt gjennom deltagelse i lokale skole-, vei- og sognekommisjoner gjennom 1700-tallet.²⁷ Slik skaffet de seg også organisatoriske erfaringer. Andre historikere har påpekt hvordan bøndene også knyttet forbindelser med embetsstanden gjennom fadderskap og giftemål.²⁸

Slik spenner bøndenes repertoar over et helt spekter. Karin Sennefelts bok fra 2001 om Dalupproret som foregikk i Sverige i 1743, har allerede blitt en klassiker.²⁹ Sennefelt interesserer seg for handlingsmønstre, og hun vektlegger mobiliseringsprosessen. Hun betoner at den politiske kulturen kan få uttrykk på flere arenaer og i ulike settinger, og at den alltid utøves og utvikler seg i interaksjon med øvrigheten. Derfor kan også oppløp og opptøyer tolkes som en form for politikk, og som en del av bøndenes handlingsrepertoar på linje med andre mindre voldsomme uttrykksformer. I forlengelsen av dette vil man måtte si at oppløp og opptøyer ikke nødvendigvis skjer kun som et resultat av sult og krisetider, men forutsetter en politisk kultur som allerede inneholder erfaringer fra lignende hendelser.

Tradisjon for opptøyer i Arendal

Og riktignok, borgerne og allmuen i og rundt Arendal hadde stått i konflikt med hverandre gjennom hele 1700-tallet. Det var tolkningen av de såkalte Nedenesprivilegiene som var det stadig tilbakevendende stridsspørsmålet. Disse ble nedskrevet i 1688 av Stattholder Gyldenløve, og gav allmuen rett til å drive handel med utenlandske skippere de første åtte dagene skutene lå til kai i byen. Denne retten ble også kalt liggedagsordningen.

²⁶ Knut Dørum, Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift* 85, Oslo 2006, s. 405f.

²⁷ Knut Dørum, Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850 i Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010.

²⁸ Arnfinn Kjelland, *Fadderskap som sosial relasjon* Notat 16/10, Høgskulen i Volda 2010; Atle Døssland, *Embetsmenn, bønder og fadderskap i Hosanger sokn 1750–1854* Notat 20/10, Høgskulen i Volda 2010.

²⁹ Karin Sennefelt, *Den politiske sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Gidlund, Hedemora (Uppsala) 2001.

Nedenesprivilegiene gav bøndene i tillegg rett til å seile på egen kjøl til Jylland med tømmer, og til å ta med seg korn og varer hjem til eget bruk. Bøndene hadde praktisert disse rettighetene lenge før de ble formalisert i 1688.

Arendal fikk sine kjøpstadsprivilegier i 1723, og allerede i 1725 førte uenigheter rundt disse privilegiene til sammenstøt. I 1737 og 1752 kom det til nye oppløp. Det siste var det voldsomste og avstedkom et omfattende rettsoppgjør etter at allmuen hadde gjort opprør mot borgernes innskrenking av liggedagsordningen. Hovedmannen Kristen Gregersen Bie ble dømt til døden av en kommisjon med bånd til Arendals borgerskap, mens andre involverte ble dømt til titalls års straffarbeid.³⁰ Etter en anke kom embetsverket på statlig plan inn i saken, og de var ikke like villige til å løpe arendalsborgernes ærend. Gregersen ble benådet, og senere samme år fikk allmuen i Arendals oppland igjen uinnskrenket rett til å handle på skutene i 8 dager.³¹

Alle de tre aksjonene på 1700-tallet involverte store deler av bygdesamfunnet. Blant deltagerne var så vel fattig allmue og bønder, som høkere, kroverter, samt andre som ulovlig drev med borgerlige sysler.³² I 1725 var det sågar en egen aksjon blant matrosene. Felles for aksjonistene var motstanden mot kjøpmennenes monopolisering av handelen, spesielt kornhandelen, og frontene hardnet etter at det danske kornmonopolet ble innført i 1735. Den fattige allmuens rolle var å møte mannsterke opp, og ved hjelp av sin mengde presset de frem kravene til aksjonistene.

Gustav Sætra har kalt disse sammenstøtene i Arendal for en kamp mellom by og land, like mye som en kamp mellom sosiale klasser.³³ Sætra har gitt en oversikt over hvor de forskjellige deltagerne under oppløpene på 1700-tallet kom fra. Denne viser at alle registrerte deltagere kom fra bygder nær byen.³⁴ Dette var deltagere som ofte var i kontakt med kjøpmennene i Arendal. Under oppløpet i 1813 kom bøndene fra et større område, men aksjonene har allikevel mange likhetstrekk. For det første ble flere av aksjonene utløst av høye kornpriser eller av at bønder og allmue ikke fikk kjøpt korn av kjøpmennene, enten fordi det var tomt, eller, som i 1737, da kjøpmennene ikke kunne avse noe fordi kornet var forbeholdt bruksbønder og verksarbeidere.³⁵ Det var konsekvensen av dette som var gjennomgangsargumentet; dersom kjøpmennene ikke kunne forsyne distriktet, kunne de

³⁰ Gustav Sætra, *Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene* i Bäck, Kalle (red.) *Skog och brännvin*, Universitetsforlaget, Oslo 1984, s. 331.

³¹ Sætra 1984, s. 332.

³² Sætra 1984, s. 335–338.

³³ Sætra 1984, s. 335.

³⁴ Registrerte fra Søndeled, Gjerstad, Holt, Austre-Moland, Dypvåg, Flosta, Tromøy, Øyestad, Fjære, Landvik og Vestre-Moland. Alle i Nedenes sorenskriveri. Kilde: Sætra 1984, s. 336–338.

³⁵ Sætra 1984, s. 319.

heller ikke ha monopol på handelen. Da kunne bøndene likeså godt selv seile til Danmark for å handle korn. Dernest ligner disse aksjonene i fremgangsmåte. Akkurat som i 1813 fikk oppløpene form av masseoppbud av allmuen som ved hjelp av sin tallstyrke truet med, eller tiltvang seg korn fra kjøpmennene. I 1752 brøt allmuen seg inn på to danske kornskuter som lå til kai i byen, og delte ut kornet. Utdelingen ble fulgt av formulerte krav til byfogden.³⁶

Den neste konflikten som hjemsoekte området var Lofthusreisinga i 1786/87. En av fasettene i konflikten var hvordan kjøpmennene i Arendal forvaltet tømmerdriften i byens oppland, og lot bøndene stå i bunnløse gjelds- og kredittforhold. Det er denne konflikten flest har pekt på som bakteppe for oppløpet i 1813. Aksjonene skiller seg allikevel i både mål og midler, og det er flere av de andre nevnte aksjonene i Arendal som lignet mer i struktur enn den mer systemkritiske Lofthusreisinga. Det jeg har funnet mest interessant ved å sammenligne Lofthusreisinga med oppløpet i 1813 er at mange av bøndene som var involvert i Lofthusreisinga kom fra de samme områdene som deltagerne i 1813. Selv om det ikke har lyktes å bevise at konfliktene hadde de samme aktørene, gjenfinnes både fedre og onkler til de som gjorde oppløp i 1813 i kildematerialet etter Lofthuskonflikten.

Byfogd Bergs rolle i Arendals konflikter

Men det var ikke bare blant bøndene det fantes kontinuitetsbærere. Under Lofthusreisinga hadde bøndene samlet seg i Arendal flere ganger med krav om å få utdelt korn, og det var byens ferske byfogd Niels Berg de henvendte seg til.³⁷ Berg stod også sentralt i en hendelse som inntraff noen år senere. Det hadde vært hungersnød hele våren 1801 og i april var byens gater igjen fylt med sultne bønder og allmuesfolk. 14. april 1801 ble det avholdt et borgermøte hvor to allmuesrepresentanter fra hvert sogn fikk møte. Møtet skulle fatte en beslutning om hvorvidt borgerne og byfogden skulle beslaglegge en eller flere av fem tyske kornskuter som var brakt inn til Arendal. Skutene var på vei til England, men den uavklarte og forvirrende krigssituasjonen gjorde at ingen visste hvilke fullmakter man hadde med hensyn til å bemektige seg fiendens eiendom. Allmuen hadde med sitt masseoppbud og klare trusler om å ta saken i egne hender, gjort sitt krav tydelig; beslaglegg skipene, og del ut kornet. Som representant for Frolands allmue på dette møtet var Kittel Andersen Hurv, som også var blant de avhørte etter oppløpet i 1813. Det var også representanter fra Austre Moland, Øyestad, Fjære, Landvig, Herefoss, Åmli, Tromøy, Gjøvdal og Holt. Heriblant var flere av sognene som var godt representert i 1813. Ingenting ble bestemt i dette møtet, men byfogden avgjorde senere å beslaglegge to skuter til utdeling for allmuen. Stemningen i byen roet seg imidlertid da allmuen i Dypvåg, ikke langt unna, loset galeasen "Elsabe Maria" til

³⁶ Sætra 1984, s. 327.

³⁷ Gustav Sætra, Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996, s. 12.

havn i Dypvåg med en kornlast til utdeling.³⁸ Byfogden fikk sterk refs fra myndighetene i København for at han hadde beslaglagt et av skipene uten tilstrekkelig godkjenning fra stiftamtmanden. Han måtte bruke mye krefter i etterkant for å renvaske seg for en handling han mente var tvingende nødvendig med bakgrunn i nøden som herjet.³⁹

Under situasjonen i 1801 hadde Berg besluttet å beslaglegge skipene for at ikke "lade Almuen faa det Slette meget Farlige Exempel, at den selv raader og bestyrer Øvrighedens Forhold".⁴⁰ Det er allikevel ikke helt utenkelig at allmuen fikk den erfaringen, at om de bare presset hardt nok kunne de i hvert fall påvirke i noen forhold. Dessuten kunne allmuen legitimere aksjonen med hungersnøden som rådet denne våren, akkurat slik de kom til å gjøre 12 år senere.

Som jeg har vist tidligere spilte byfogd Berg en sentral rolle også under oppløpet i 1813. Liksom i tidligere aksjoner var det ham bøndene henvendte seg til da de kom til byen, og det var også byfogden som forhandlet for bøndene da de ønsket større porsjoner. Byfogden har i ettertid blitt hedret som en "bondevennlig" og pragmatisk byfogd, men en samtidig kilde gir ikke akkurat byfogden blomstrende attester. Jonas Anton Hielm, som fungerte som de tiltaltes forsvarer da saken kom inn for overkriminalretten, mente det godt kunne tenkes at det var byfogdens lite myndige holdning som hadde forårsaket oppløpet. Berg var en konfliktsky og viljeløs mann, hevdet Hielm, og byfogdens håndtering av hendelsene var vel så avgjørende for at oppløpet kom ut av kontroll. "Jeg veed, at blot et Bud af Mængden giærne skulde faaet den gamle frygtsomme Byfogd til at krybe i et musehul", raljerte Hielm over byfogden.⁴¹ Hielm henviste her til Bergs kornutdeling i 1801. De "Skrækkebilleder, som hans Indbildninger havde skabt ham" hadde fått ham - etter påtrykk fra allmuen - til å beordre utdeling av skip som lå til kai i Arendal.⁴² Hielm var selv fra Kristiansand og kjente sannsynligvis godt til byfogd Bergs arbeid og renommè. Dette er et eksempel på at også samtidige observatører pekte på forholdet mellom aktørene og måten man håndterte "politiske" konflikter på i Arendal som utslagsgivende for utfallet av slike massemønstringer.

Borgernes rolle

Borgerne fikk også sine pass påskrevet av samtidens aktører. De militære som kom til stedet forklarte i ettertid at borgernes reaksjon hadde virket overdrevet og at de ikke helt kunne forstå hvorfor det var nødvendig å innkalle de militære for å håndtere situasjonen. Sjøkaptein

³⁸ Mer om denne aksjonen i: Marthe Glad Munch-Møller, *Med plikt til å redde sine liv – Hungersnød og protest i Dypvåg 1801*, Mastergradsoppgave, Universitetet i Oslo 2010

³⁹ Johan Werner Oftedal, *Af Arendals Historie Aaret 1801* Separataftryk av Vestlandske Tidende ukjent år (ca. 1920)

⁴⁰ Munch-Møller 2010, s. 29.

⁴¹ Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

⁴² Defensors prosedyre 8. mars 1817, Overkriminalrettsaken (Lokalia boks 54, AAA).

Seidelin forklarte også at den ene av Dedekam-brødrene hadde tvunget seg frem og forlangt en av bøndene arrestert, og ”Dedekam viste sig meget hidsig, og efter Comparentens [Seidelins] Formæning usindig”.⁴³

Borgerne var naturligvis veldig opptatt av å plassere ansvar over på bøndene og gjennomgangstenen i avhørene var at borgerne hadde innfridd sin plikt overfor bøndene, nemlig å forsyne dem med korn, og slik hadde de ingen rett til å gjøre oppstand. Hans Dedekam mente ”Mishandlingen paa dem var saa meget meer Skammelig, som de baade havde skaffet meget Korn til Egnens Forsyning og stedse havde behandlet Bønderne redelig”.⁴⁴ Som jeg har vist tidligere i artikkelen er dette et argument som har gjenklang gjennom hele 1700-tallets politiske historie i Arendal.

Skjør maktbalanse

Dersom man beveger seg et nivå opp i byråkratiet ser man at dommerne under ankesaken i overkriminalretten fokuserte mye mer på den ”almindelige Trang” og hungersnød som rådde denne våren enn kommisjonen og borgerne i Arendal hadde gjort. Bøndenes straffer ble allikevel stort sett stående i overkriminalretten. Da søknaden om benådning omsider kom på Kongens bord hadde det gått over fem år siden oppløpet, men de lokale embetsmennene som skulle framlegge sitt syn i saken stilte seg allikevel ikke til forsvar for sine innbyggere. Ikke engang presten ville ta sine egne sognebarn i forsvar.⁴⁵ Man måtte unngå en situasjon hvor ”en samling af Bønder, stolende paa Deres Kræfter, tør ville bestemme Øvrighedens Handlinger”.⁴⁶ Dette ble vurdert som spesielt viktig i Arendal, siden byen hadde lav militær tilstedeværelse. Man kan også si at bøndene gjennom disse vurderingene eksplisitt ble identifisert som politiske aktører. Amtmannen mente i tillegg at saken ”har gjort megen Opsigt blant Almuen”, som ”have troet den [saken] var bortfalden fordi Øvrigheden og de paagiældende borgere frygtede Dens Udfald”. Avstraffelse skulle ”tiene til et advarende Exempel”.⁴⁷ Embetsmennene var altså opptatt av at de måtte vise hvem som bestemte. Benådning i slike saker var regelen, og det er nærmest oppsiktsvekkende at dommen ble stående etter søknaden om benådning.

Oppsummering

Uåret 1812 rammet hele landet. Stormaktspolitikk førte i tillegg til at store deler av de livsviktige kornforsyningene fra Danmark og Baltikum uteble, og våren 1813 ble travel for

⁴³ Sjøkaptein Seidelins forklaring. Kommisjonsprotokollen (Lokalia boks 54, AAA). Det kommer ikke helt fram hvilken av brødrene det er snakk om.

⁴⁴ Hans Dedekams forklaring (6). Forhør 23-24. Juli 1813 (Lokalia boks 54, AAA).

⁴⁵ Moss' presteattest, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

⁴⁶ Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

⁴⁷ Schouboes følgeskriv, sak 2522 - 1817, pakke 26 (2. departement for justissaker, journalsaker, RA).

ordensmakten flere steder i Norge. De fleste stedene klarte man å håndtere gemyttene og ingen andre steder enn i Arendal endte etterspillet med fellende dom og iverksettelse av straffene.⁴⁸ Knut Mykland har beskrevet oppløpet i Arendal som det mest dramatiske våren 1813.⁴⁹

Jeg har i denne artikkelen sett på den politiske kulturen i området rundt Arendal og pekt på at det gjennom hele 1700-tallet utspant seg mange aksjoner og oppløp i Arendal med lignende fremgangsmåter og legitimeringsstrategier som i 1813. Noen av aksjonene hadde vært vellykket. Disse urolighetene kan spores i en konflikt mellom kjøpmenn og bønder i området om rettighetene til kornhandelen, som likeens hadde pågått gjennom hele 1700-tallet. Dette var en konflikt som ble såre aktuell da det ble tomt for korn i slutten av juni 1813.

I boka *Arendal fra fortid till nutid* fra 1923 skriver Roar Tank om oppløpet at ”det er mulig at se stemninger her som gaar tilbake til motsætninger mellem kjøbmændene og landdistriktets beboere”.⁵⁰ Tank peker her først og fremst på Lofthusreisinga som foregikk i distriktet i 1780-åra. Roar Tank påstår videre at ”Det voldsomme utbrud har imidlertid sin umiddelbare aarsak i den saareste og sørgeligste hunger”.⁵¹ Jeg vil på min side peke på at denne kausale virkningskjeden må snus på hodet. Sammenstillingen av mennesker skyldtes nøden og elendigheten, slik det gjorde mange steder i Norge denne våren, men årsaken til det ”voldsomme utbrud” må vi lete etter i forholdet mellom samfunnsgruppene i Arendal. Den skjøre maktbalansen mellom byfogd Berg, borgerne og bøndene, samt aktørenes tidligere erfaringer med oppløp og motstand kan ha påvirket utfallet av situasjonen. Embetsverkets beviselige behov for å dømme og vise muskler i etterkant er et vitnesbyrd om dette. Disse faktorene gjør denne konflikten like mye til et Arendalsoppløp som til et spontant matoppløp.

⁴⁸ Toten, Kristiansund, Molde, Kristiansand og Trondheim m.fl. For mer: Sigurd Sande, *Den rettslige behandlingen av kornoppløpene på Toten og i Trondheim i 1813*, Masteroppgave, Universitet i Oslo 2011, og Knut Mykland, *Bondeoppløpene på Agder våren og sommeren 1813*, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996.

⁴⁹ Mykland 1996, s. 31.

⁵⁰ Tank 1923, s. 386.,

⁵¹ Tank 1923, s. 387

Litteraturliste

- Dørum, Knut. Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift* 85, 2006, s. 403–431.
- Dørum, Knut. Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850 i Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2010.
- Døssland, Atle. *Embetsmenn, Bønder og fadderskap i Hosanger sokn 1750-1854*, Notat 20/10, Høgskulen i Volda 2010.
- Kjelland, Arnfinn. *Fadderskap som sosial relasjon*, Notat 16/10, Høgskulen i Volda 2010.
- Koht, Halvdan. *Norsk bondereising*, Aschehoug, Oslo 1926.
- Munch-Møller, Marthe Glad. *Med plikt til å redde sine liv - Hungersnød og protest i Dypvåg 1801*, Mastergradsoppgave, Universitetet i Oslo 2010.
- Mykland, Knut. *Kampen om Norge*, Norges historie bind 9, Cappelen, Oslo 1978.
- Mykland, Knut. Bondeoppløpene på Agder våren og sommeren 1813, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996.
- Oftedal, Johan Werner. *Af Arendals Historie Aaret 1801* Separataftryk av Vestlandske Tidende ukjent år (ca. 1920).
- Pedersen, Amund *Kornoppløpet i Arendal 1813. Deltagere, organisering og legitimering*. Masteroppgave, Universitet i Oslo 2011.
- Sande, Sigurd. *Den rettslige behandlingen av kornoppløpene på Toten og i Trondheim i 1813*, Masteroppgave, Universitet i Oslo 2011.
- Sandvik, Gudmund. *Dømande kommisjonar i Norge. Ein retthistorisk studie*, Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo 1974.
- Scheel, Fredrik (red.). *Arendal fra fortid til nutid*, Gyldendalske forlag, Kristiania, 1923.
- Sennefelt, Karin. *Den politiske sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Gidlund, Hedemora (Uppsala) 2001.
- Slettebø, Thomas Ewen. *"først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade": Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*, Masteroppgave Universitetet i Bergen 2007.
- Sætra, Gustav. Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene i Bäck, Kalle (red.) *Skog och brännvin*, Universitetsforlaget, Oslo 1984.
- Sætra, Gustav. Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet, i *Vår barndoms Have*, Vest-Agder Fylkesmuseum, Kristiansand 1996.
- Sætra, Gustav. Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift* 77, 1998, s. 301–335.